

І. В. Ткаченко
*Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України
м. Київ*

“СЕЛО” – ПЕРША УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СЕЛЯНСЬКА ГАЗЕТА

Серед видань, що виходили на підросійській Україні, тижневик “Село” не представляв такого значного інтересу для дослідників, як, наприклад, ЛНВ або “Рада”. У більшості випадків це видання згадувалося в загальному контексті видань, що виходили під головуванням М. Грушевського, а отже, відомості про нього є малоінформативними і неповними.

Перша розвідка, присвячена виданню “Села”, вийшла одразу по закінченні його публікації на сторінках газети “Рада” у 1911 р., в якій автор М. Вороний розповів читачам “Ради” про коротке існування “Села”¹.

З видань М. Грушевського лише ЛНВ був предметом уваги радянських істориків преси. І тому останні переважно обмежувалися констатацією існування “Села”, не зосереджуючись на особливостях його існування².

Лише окремі дослідники приділяли більше уваги темі видання тижневика “Село”, користуючись, в основному, спогадами одного з найближчих співробітників М. Грушевського київського періоду – Ю. Сірого. Видані у Нью-Йорку, ці спогади слугували матеріалом для дослідників діаспори, серед яких слід зазначити А. Животка³. У своїх працях дослідник подає цікаві відомості до історії газети “Село”, але, оскільки він не мав змоги використати матеріали самої газети та архівні документи, то його дослідження не самодостатні у розкритті історії видання. Не можна оминати спеціальні дослідження життя і діяльності М. Грушевського на сторінках “Українського історика”, що виходив у Нью-Йорку–Торонто з 1963 р. Так, коротко про роль М. Грушевського в газеті “Село” згадує Л. Винар на сторінках журналу в 1974 р.⁴

Після здобуття Україною незалежності дослідження життя і діяльності М. Грушевського стало одним із важливих напрямів української історичної науки. Але і на сучасному етапі тема тижневика “Село” не є предметом спеціального історичного дослідження, хоча дотичні до його видання сюжети стають набагато частішими. Так, інформацію про дописувачів “Села” та їхні праці, надруковані на сторінках часопису, знаходимо в серії “Українська журналістика в іменах” під редакцією М. Романюка⁵, а окремі аспекти існування “Села” стали темою декількох розвідок, присвячених видавничій і суспільно-політичній діяльності М. Грушевського в цілому⁶. Як і раніше дослідники обмежуються скупими згадками про “Село”, зосереджуючись на важливіших, з їхньої точки зору, моментах діяльності М. Грушевського⁷.

У цілому ж стан наукової розробки проблеми залишається незадовільним через відсутність праць, які характеризували б весь спектр питань, пов’язаних з виданням газети “Село”, а також через обмежене використання документальних матеріалів у публікаціях дослідників, які працювали над історією виходу в світ цього видання.

Саме в цьому контексті є актуальним питання дослідження історії виходу в світ “Села” – першої суспільно-політичної газети для села українською мовою, основним завданням якої було дати українському селянину видання, яке було б доступним йому і за ціною, і за мовою викладу.

Якнайповнішому висвітленню питань, пов’язаних з цим виданням, сприяє існуюча джерельна база, що дозволяє простежити діяльність редакції газети протягом усього періоду її існування. За відсутності окремого фонду редакції газети “Село” основну частину документальних матеріалів репрезентують фонди Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (ЦДІАК України). Це, насамперед, фонд Тимчасового Комітету в справах друку в місті Києві (ЦДІАК України, ф. 295). Справи фонду містять дані про діяльність “Села”, його редакторський склад, програму, спрямування, а також інформацію про накладення штрафів на редакторів газети, циркуляри, цензурні заборони тощо. Другим важливим джерелом з історії видання тижневика “Село” є фонд родини Грушевських – істориків та філологів (ф. 1235), в якому міститься епістолярій, пов’язаний з виданням газети “Село”. Це, в першу чергу, стосується листів Ю. Тищенка-Сірого та М. Шаповала, провідних співробітників видання, до М. Грушевського. У фонді міс-

титься щоденник М. Грушевського за 1904–1910 рр.⁸ Крім вказаних, окремі документи до історії видання “Села” знаходяться в інших фондах архіву (наприклад, у Фонді канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, ф. 442; Губернського жандармського управління, ф. 274 тощо).

Одним із джерел для дослідження історії “Села” є спогади Ю. Сірого⁹, написані ним у еміграції, з приводу видання народних тижневиків “Село” та “Засів”. Останні, попри свою очевидну цінність, містять чимало неточностей, оскільки писалися через 40 років після зазначених подій (так автор вказує кількість передплатників – 4000, тоді як їх реальна кількість не перевищувала 2000 і т. д.). У цій праці автор згадує період, коли він очолював видання цих газет.

У даному дослідженні, окрім згаданих джерел, використовуються матеріали газети “Село” за 1909–1911 рр., оскільки саме вони є найкращим свідченням діяльності видання та його спрямування, починаючи від точної дати виходу в світ до кількості сторінок кожного номеру газети.

Отже, ідея М. Грушевського щодо випуску якої-небудь газети для українських селян втілилася у життя 3 вересня 1909 р., коли вийшов перший номер нового видання. Оповідки про його вихід містилися в різних українських виданнях, наприклад, у щоденній газеті “Рада”¹⁰ та місячнику “Українська хата”¹¹.

Перше число “Села” сформувало бачення редакції відносно того, з якою метою з’являється зовсім нова газета для селян та робітників – у вступній статті “До наших читачів” її автор М. Грушевський говорить про назрілу потребу видавати газету для українського селянства, вживаючи зрозумілу йому мову, подаючи на сторінках газети ті відомості, які могли би бути корисними для селян¹².

Відповідно до цієї концепції україномовної газети для жителів села і працювала редакція “Села” протягом усього періоду її існування.

Що ж до самої газети, то вона виходила щотижня, в четвер, на 8 сторінках. Раз на місяць виходив збільшений до 16 сторінок номер. Редактором-видавцем з початком виходу “Села” стала приятелька М. Грушевського А.П. Ямпольська, яка залишалася на цій посаді до квітня 1910 р., коли після її арешту (як редактора видання) цю посаду посів І. Малич (з № 27). Згідно з заявою, що її подала у червні 1909 р. до Тимчасового комітету в справах друку А.П. Ямпольська, програма нового видання містила такі пункти: 1) статті

про сучасне життя в Росії і за кордоном; 2) повісті, оповідання, вірші; 3) статті з історії, літератури та природничих наук; 4) статті та поради з сільського господарства; 5) хроніка, кореспонденція та листування редакції¹³. Передплатна ціна на рік складала 1 руб. 60 коп., на півроку – 1 руб., на три місяці – 60 коп. Окремий номер газети коштував 5 коп. Друкуватися газета повинна була в Першій Київській Артїлі друкарської справи. На 1910 р. передплатна ціна вже була іншою: на рік – 2 руб., на півроку – 1 руб. 10 коп., на три місяці – 60 коп.¹⁴

В оголошеннях про передплату на “Село” вказувалося й те, що передплатники матимуть змогу отримати безкоштовні додатки, наприклад, Народний календар “Село”. У кінці 1909 р. у № 17 “Села” редакція вмістила оголошення з приводу передплати на видання на 1910 р., зазначивши, що тижневик призначається, головним чином, для хліборобів та робітників. Також вказувалося, що “Село” виходитиме щотижня, в четвер, і, таким чином, дасть змогу кожному хліборобові і робітникові мати в неділю свіжу газету, яка подаватиме: статті і новини про сучасне життя на Україні, в Росії і за кордоном. Газета буде містити дописи з сіл і міст, звертаючи особливу увагу на освітній та економічний рух на селі, повідомлятиме про вистави, лекції, вечірки, відкриття бібліотек, спілкових крамниць, позичкових і сільськогосподарських товариств, професійних спілок між робітниками. Вказувалося, що “Село” даватиме відповіді на запитання передплатників, а також поради спеціалістів з господарських, юридичних, медичних питань, а також у справах економічних і просвітніх. Для цього видання заручилося участю багатьох учених і письменників: О. Білоусенка, М. Біляшівського, Ю. Будяка, В. Винниченка, М. Вдовиченка, проф. М. Грушевського, проф. О. Грушевського, М. Гехтера, С. Дрімченка, М. Залізняка, М. Коцюбинського, В. Корольова, проф. А. Кримського, М. Левицького, Л. Пахаревського, М. Павловського, В. Самійленка, Ю. Сірого, П. Смутка, Л. Старицької-Черняхівської, П. Сулими, проф. М. Сумцова, С. Терниченка, С. Черкасенка, М. Чернявського, Ол. Черняхівського, Є. Чикаленка, М. Шаповала, О. Юркевича, А. Яковлева та ін.¹⁵

Відповідно до планів редакції у “Селі” існували такі відділи:

- 1) Статті редакційні і публіцистика.
- 2) Красне письменство – поезія та проза.
- 3) Популярні статті.
- 4) Робітничий відділ.

- 5) Сільське господарство (агрономія).
- 6) Кооперація.
- 7) Переселенська справа.
- 8) Постійні відділи – По світу; Українське життя; З закордонної України; Вісті з столиці.

Газета також містила малюнки, літографії, списки пожертв на пам'ятник Т. Шевченку, дописи селян та робітників з різних регіонів України, ціни на хліб, оголошення тощо.

Не всі діячі з вищевказаного списку співробітників “Села” були його активними дописувачами. Ядро редакції складало лише декілька осіб, і, відповідно, їм належить авторство більшості статей. Коло постійних співробітників виглядало таким чином: передова стаття майже кожного номера належала М. Грушевському, який був видавцем і головним редактором газети; М. Гехтер вів постійну хроніку (По світу; Українське життя), М. Залізняк, а пізніше В. Дорошенко давали огляди подій галицького і світового життя; Ю. Сірий (Ю. С.; Ю.) – світових подій, літературні нотатки, а також біографії відомих українських діячів; П. Стебницький (П. Смуток) – діяльності Державної Думи (Вісті з столиці); М. Шаповал (М. Сріблянський, М. Ш., М. С., М.) – огляди подій світового та українського життя, рецензії, біографічні та бібліографічні нотатки тощо. Основними дописувачами сільськогосподарського відділу були А. Силенко та А. Терниченко (згодом редактор видання “Рілля”). Відділ кооперації вів М. Григорович.

Статті цих осіб були майже в кожному номері “Села”. Містилися також дописи, відомості про переселенський рух, сільську кооперацію, ціни на хліб, тобто це була та інформація, якої потребували українські селяни та робітники для своєї повсякденної діяльності.

Селянин, взявши до рук тижневу газету, на першому місці знаходив передовицю на громадські теми (пізніше ці передовиці містилися час від часу, з проміжками); потім з відділу “За тиждень” він довідувався про найвизначніші державні події з життя в Україні, в Росії і за кордоном, так ніби він прочитував найважливіші телеграми за весь тиждень (а часом мав спеціальні “вісті з столиці” або “з закордонної України”), нарешті відділ цей закінчувався вже ширшою хронікою українського життя; таким чином, селянин мав щотижня зв'язок з життям загальним і українським і не відчував так сильно своєї одірваності від культурного світу.

Далі йшли статті на політично-громадські теми і про різні події та явища культурного життя; біографії письменників, учених, артистів та інших діячів; поезії та оповідання; статті історичні, науково-популярні (зокрема про театр, музику, мистецтво); інформаційні, суспільно-економічні, сільськогосподарські; нарешті дописи, поради та відповіді редакції, ціни на хліб і в самому кінці – оповістки та оголошення¹⁶.

Таким чином, інформація, яка містилася в “Селі”, залучала читачів у сферу культурно-просвітницьку, українську національну за своїм характером, тобто близьку за сприйняттям кожному українцю, більшість яких на той час були селянами.

Така газета була охоче прийнята тими українцями, в чії руки вона потрапляла (пробний примірник газети редакція безкоштовно розіслала потенційним передплатникам, і в подальшому кожне перше число газети, яка надсилалася новим передплатникам, було для них безкоштовним). Показовим у плані реакції українців на газету був лист М. Коцюбинського до М. Грушевського від 12 вересня 1909 р., в якому український письменник висловлює вдячність М. Грушевському і його редакції за таку газету, “бо все, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета) – нарешті здійснилося”¹⁷.

Уже в листопаді 1909 р., як ми можемо бачити з листа Ю. Сірого до М. Грушевського, “Село” мало 1875 передплатників¹⁸, тоді як передплатників ЛНВ у підросійській Україні було 870¹⁹. Для українського часопису це було дуже пристойне число. До того ж і редакція не забувала нагадувати своїм читачам про необхідність поширення газети серед інших читачів; саме це і привело до такого поважного на той час показника.

Наскільки важливою була газета для селян, можуть слугувати листи до редакції, зокрема лист, вміщений у № 15 “Села”, тобто через три місяці після початку його виходу:

“Шановний редакторе!

Як в темному лісі жили ми до останнього часу. Не бачили і не чули, щоб в газеті або книжці писалося про щось нам цікаве або корисне нашою рідною мовою. Тяжке було те життя, гнилим повітрям тхнуло воно. Та пережили ми все те, бо свіже повітря рознесло, розвіяло той тяжкий дух! Залунав і на селі людський, веселий гомін, почувлося рідне слово і всміхнулася радо ненька-Україна, бо веселіше стало жити її смутним дітям – селянам. Залетів до нас

спочатку “Рідний край”, тепер “Село” голосно читає селянин і з веселим обличчям повертається до свого неписьменного брата, а той аж крикне з дива: “Розумію! Все чисто дібрав!...”, і обидва раді, обидва щасливі...

Селянин Дан. Семенченко”²⁰.

Такою була реакція звичайного передплатника на появу нового видання. Однак “Село” не відповідало планам царської адміністрації, яка всіляко намагалася перешкодити нормальній його роботі. Численні штрафи за цензурні недоліки газети змушували редакцію звертатися за допомогою до своїх читачів, намагаючись підвищити рентабельність газети завдяки збільшенню кількості передплатників. Інформація з цього приводу містилася в оголошеннях редакції, що закликали читачів розповсюджувати газету в своєму регіоні²¹, а також у редакційних статтях М. Грушевського, у яких особлива увага була звернена на ті утиски, що їх чинила місцева адміністрація, не дозволяючи читачам нормально отримувати газету, якої вони потребували²².

Своїми силами редакція не змогла протистояти опору царської адміністрації, і в результаті “Село” змушене було припинити свій вихід, не маючи фінансової підтримки на видання такої газети. В останньому числі “Села” за 1911 р. М. Грушевський у своєму зверненні до читачів окреслив коло проблем, які не давали змоги проводити надалі випуск цього видання, а саме утиски з боку уряду і адміністрації, відсутність підтримки з боку меценатів. Наостанок М. Грушевський звернувся до читачів з проханням прийняти нову газету “Засів” як продовжувача традицій “Села”, котрі змогли сформуватися за той короткий час, що минув від початку виходу у світ першої селянсько-робітничої газети українською мовою²³.

Таким чином, історія видання розпочалася і закінчилася двома статтями М. Грушевського до читачів “Села”. Приступаючи до видання зі сподіваннями на його щасливу долю, видавець газети змушений був в останньому номері визнати, що ті проблеми, які заважали розвитку національної преси в цілому, стали перепорою на шляху донесення правдивого українського слова до широких селянських мас. Але і на фоні такої видавничої скрути газета “Село” залишила свій слід в історії українського національного відродження початку XX ст., а її матеріали допомагають точніше визначити творчий доробок працівників редакції.

Встановлення авторства вміщених статей є однією з головних проблем даного дослідження, оскільки стосується, в першу чергу, публіцистики М. Грушевського на сторінках видання, а, разом з тим, і внеску основних співробітників газети “Село”, яких, крім М. Грушевського, виділяємо трьох: М. Гехтера, Ю. Сірого та М. Шаповала.

У більшості випадків зазначалися псевдонім або криптонім автора і, оскільки одним і тим же псевдонімом або криптонімом могли користуватися декілька авторів, це викликає проблему встановлення автора конкретної статті. Для встановлення авторства статей провідних співробітників “Села” було використано словник українських псевдонімів та криптонімів О. Дея²⁴, бібліографічний покажчик Б. Грановського²⁵, матеріали газети “Село”, бібліографію творів М. Шаповала²⁶, спомини Ю. Сірого²⁷, М. Гехтера та М. Шаповала²⁸. Їх комплексне використання дало можливість з’ясувати належність тих чи інших статей вказаним авторам і визначити недоліки зазначених джерел.

Жодних проблем не було з визначенням авторства статей, що належать Ю. Тищенку (Сіромю), який друкувався під своїм найвідомішим псевдонімом Юр. Сірий і криптонімами Ю. та Ю.С., оскільки в “Селі” під вказаними титулами ніхто, крім Тищенка, не друкувався.

При співставленні бібліографії М. Шаповала з матеріалами “Села” було встановлено, що йому належав псевдонім М. Сріблянський та криптоніми М., М. С., М. М. та М. Ш., а вказана бібліографія є неповною, оскільки в ній не вказано декілька позицій під криптонімом М. та статті М. Шаповала в № 26–28 за 1910 р. Їх належність М. Шаповалу була встановлена за змістом листів М. Шаповала до М. Грушевського²⁹ та співставленням зі статтями К. Михайлюка, який окремі свої статті в “Селі” містив під аналогічним криптонімом. Таким чином, було встановлено, що до творчого здобутку М. Шаповала належать такі статті, як: “Свято Воздухолітання” (1910, № 19), “Чума”, “Холера” (1910, № 33), “Колишній провокатор” (1910, № 36), “З життя шпівонів” (1910, № 38) та “За монастирськими стінами” (1910, № 38). (У довіднику О. Дея М. М. не фігурує як криптонім М. Шаповала).

Найскладнішим є встановлення авторства статей в “Селі” М. Грушевського та М. Гехтера, які користувалися однаковими криптонімами М. Г. та М. Гр., що були похідними від М. Грушевський та М. Гехтер відповідно. До речі, словник О. Дея взагалі не містить ві-

домостей про приналежність криптоніма М. Гр.³⁰, що, можливо, дало Б. Грановському привід віднести всі статті під криптонімом М. Гр. до творчого доробку М. Грушевського. Але зі спогадів М. Гехтера маємо інформацію, що в 1909 р. він був автором частини передовиць у “Селі”, які зазвичай йшли під криптонімом М. Гр. Як автора частини передовиць подавав себе у спогадах Ю. Сірий³¹, але його авторства встановити не вдалося (зокрема, він не використовував криптонім М. Гр.).

Таким чином, на основі співставлення особливостей публіцистики М. Грушевського і М. Гехтера на сторінках “Села” можна вважати останнього автором частини статей, розміщених у “Селі” в 1909 р. і віднесених до доробку М. Грушевського, а саме: “Робітничі товариства” (1909, № 3), “Про Врожай” (1909, № 5), “Про робочі спілки” (1909, № 6), “Про робітничі товариства” (1909, № 11), “Про права жінок” (1909, № 12), “Убожіє край” (1909, № 14) та “Тіснота товариствам” (1909, № 15). Такий перерозподіл викликало те, що М. Гехтер у виданнях М. Грушевського (ЛНВ, “Село”, “Засів”) спеціалізувався на робітничо-селянській тематиці (кооперативний рух, робітничі спілки та товариства, господарське життя українців тощо), тоді як сам М. Грушевський тематиці робітничого руху уваги на сторінках “Села” не приділяв, займаючись іншими питаннями, які мали відношення до культурно-просвітницького й громадського життя українців.

Також потрібно викреслити з бібліографії М. Грушевського таку статтю, як “Січ запорізька”, яка нібито мала місце в № 2 “Села” за 1909 р.³², але її там немає (див. Додаток).

Отже, за період з 3 вересня 1909 р. по 25 лютого 1911 р. у світ вийшло 76 номерів газети “Село”: 17 – у 1909 р., 50 – у 1910 р., 9 – у 1911 р. – загальним обсягом 757 стор.

Чим же ці газетні сторінки можуть бути цікавими сучасним дослідникам? Насамперед, хронікою українського життя початку ХХ ст., маловідомими прозовими та поетичними творами, а також тим, що газета дозволяє краще зрозуміти тогочасні проблеми українського життя, такого, яким воно виступає через бачення видатних представників українського національного руху – М. Грушевського, Ю. Сірого, М. Шаповала та багатьох інших, які через таку газету намагалися залучити до українського життя широкі верстви українського селянства.

Перу останніх належала переважна більшість статей, що міс-

тилися на сторінках видання. Статті ці в основному стосувалися тогочасних проблем українства і слугували потребам залучення українського селянства та робітництва до сфери загальноукраїнського національного культурно-просвітницького руху.

Таке ідеологічне спрямування видання не могло не зустріти ворожу реакцію царської адміністрації, зусиллями якої “Село” змушене було припинити своє існування. На зміну йому прийшла нова газета – “Засів”, на яку редакція “Села” в особі М. Грушевського поклала аналогічні сподівання.

¹ *Вороний М.* “Село” // Рада. – 1911. – № 78. – С. 2.

² *Жовтобрюх М.* Мова української періодичної преси. – К., 1970. – 303 с.; *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816–1923 рр.). Історико-бібліографічний етюд. – К., 1926. – 80 с.; Історія української дожовтневої журналістики / Під ред. О. Дея. – Л., 1983. – 518 с.; *Попов П.* Книга і друкарство на Україні. – К., 1970. – 316 с.

³ *Животко А.* Історія української преси. – Мюнхен, 1989–1990. – 334 с.; *Він же.* Нарис історії української преси : Курс лекцій. – Подєбради, 1937. – 112 с.

⁴ *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело для вивчення його життя і творчості // Укр. історик. – 1974. – № 1/3. – С. 104–135.

⁵ Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Л., 1994–2003. – Вип. 1–10.

⁶ *Кухар В.* Михайло Грушевський і становлення української періодики для народу // Українська періодика: історія і сучасність : Доп. та повід. другої Всеукр. наук.-теорет. конф. 21–22 груд. 1994 р. – Л.; Житомир, 1994. – с. 147–149; *Лозняк М.* Формування національної свідомості та політичної думки як основні чинники видавничої діяльності М. Грушевського // Українська періодика: історія і сучасність : Доп. і повід. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листоп. 1998 р. – Л., 1999. – С. 519–526.

⁷ *Верстюк В., Пиріг Я. М. С.* Грушевський : коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 144 с.; *Винар Л.* Михайло Грушевський : історик та будівничий нації : Статті та матеріали. – К., 1995. – 304 с.

⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25.

⁹ *Тищенко-Сірий Ю.* Перші українські масові політичні газети. – Нью-Йорк. – 1951. – 22 с.

¹⁰ Рада. – 1909. – № 193. – С. 1.

¹¹ Укр. хата. – 1909. – № 8. – С. 1.

¹² Село. – 1909. – № 1. – С. 2.

¹³ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 240, арк. 1.

¹⁴ Там само, арк. 3.

- ¹⁵ Село. – 1909. – № 17. – С. 1.
¹⁶ Рада. – 1911. – № 78. – С. 2.
¹⁷ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 562, арк. 5 зв.
¹⁸ Там само, спр. 583, арк. 279.
¹⁹ Там само, арк. 35.
²⁰ Село. – 1909. – № 15. – С. 8.
²¹ Там само. – 1910. – № 24. – С. 1.
²² Там само. – 1911. – № 1. – С. 2.
²³ Там само. – № 9. – С. 2.
²⁴ Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – 559 с.
²⁵ Михайло Грушевський – перший президент України, академік : Бібліографія (1885–2000 рр.) / Б. Грановський (уклад.). – К., 2001. – 384 с.
²⁶ ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 87, арк. 1–4.
²⁷ Тищенко-Сірий Ю. Перші Наддніпрянські масові політичні газети (1909–1912). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.
²⁸ ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 118.
²⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 826, арк. 19.
³⁰ Дей О. Указ. праця. – С. 233.
³¹ Тищенко-Сірий Ю. Указ. праця. – С. 9.
³² Михайло Грушевський – перший президент України, академік : Бібліографія (1885–2000 рр.). – К., 2001. – С. 200.

Додаток

**Перелік статей співробітників газети “Село”,
вміщених на її сторінках**

М. Гехтер (М. Григорович) – Сільська кооперація в Росії і на Україні; Як вигідніше селянам продавати свій хліб. – № 1 (1909); Робітничі товариства; Селяне й земство. – № 3; Про Врожай. – № 5; Про робочі спілки; З робітничого життя. – № 6; Торг хлібом в селянських товариствах. – № 8; Ще про врожай. – № 9; Законопроект про навчання українською мовою; Як селянські товариства продають хліб. – № 10; Про робітничі товариства; З робітничого життя; Годування птиці в хазяйстві й продаж яєць. – № 11; Про права жінок. – № 12; Убожіє край. – № 14; Тіснота товариствам; Сільськогосподарські товариства. – № 15; Кооперативний з'їзд у Києві. – № 16; З робітничого життя. – № 17; Про елеватори. – № 1 (1910); Наші селянські товариства в минулому році. – № 3; З робітничого життя. – № 4, 9, 13, 16, 20, 24, 30, 36, 40, 45, 50; Українське письменство в 1909 році; Який прибуток можуть давати наші садки та

огороди. – № 5; Справи української школи в Думі. – № 6; Цікаво для хліборобів. – № 9, 11; Про каракульське вівчарство. – № 12; Робітнича кооперація. – № 14; Кооперація і союзники. – № 16; Не продавайте хліба скупщикам. – № 28; Про переселення. – № 37, 40; Українська сільська кооперація в 1910 р. – № 3 (1911); З робітничого життя. – № 6.

М. Гехтер також вів постійні розділи “По світу” і “З українського життя”.

М. Грушевський – До наших читачів; Пам’ятник Тарасу Шевченку. – № 1 (1909); В єднанні сила; Столітте Фінляндії; Іван Франко. – № 2; Володимир Винниченко. – № 3; Шкільна мова; З Хмельниччини. – № 4; Колишня освіта і теперішня темнота; Дума про Ганжу Андибера гетьмана запорозького. – № 5; Україна – № 6; Просвітні товариства і гуртки; Наші люди з Карпатських сторін. – № 7; Закон про свободу віри; Могила Сірка. – № 8; Палення трупів. – № 9; Законопроект про навчання українською мовою. – № 10; Галицький сейм. – № 11; Українське письменство; Гетьман Петро Дорошенко. – № 12; Мова панська і мужицька. – № 13; Микола Лисенко. – № 14; Не порозумнішали; Князь Костянтин Острозький. – № 16; На свята; Гетьман Петро Сагайдачний. – № 17; На новий рік; Шкільна справа в Галичині. – № 1 (1910); Забагато свят; Хочуть скасувати козаків. – № 2; Проти п’янства; Як живеться газетам в Росії. – № 3; Торішній урожай; Київ. – № 4; Маньчжурська справа. – № 5; Об’єднуються. – № 6; Промовили. – № 7; Розуміють. – № 8; Українське свято. – № 9; Інородці; Вол. Антонович. – № 10; За український університет. – № 11; Не дозволяти!; Георгій Кониський. – № 12; Українські свята і українські будні; Болди; Селяне містці. – № 13; Російська академія наук про українську мову. – № 14; Мова українська і руська. – № 15; Великдень; Микола Костомаров; Марко Кропивницький. – № 16; Нема права; Олегова могила. – № 17; Великодні з’їзди. – № 18; Львів. – № 19; Пантелімон Куліш. – № 20; Аскольдова могила. – № 21; Ржищів. – № 23; Чернігів. – № 25; Перемишль. – № 30; Церква Св. Василя в Овручу. – № 31; Павло Полуботок. – № 36; Осип Бодяньський. – № 37; Важна справа. – № 38; Князь Роман. – № 40; Луцьк. – № 41; Іван Нечуй-Левицький. – № 45; Олександр Кониський. – № 47; З кінцем року; Олександр Кістяківський. – № 50; З новим роком! – № 1 (1911); Мстиславова церква у Володимирі Волинському. – № 5; До наших читачів. – № 9.

Ю. Сірий (Тищенко) – Північний полюс. – № 1 (1909); Книжки корисні для селян. – № 3; Які читати книжки; Корисні книжки. – № 4; Про літання в повітрі. – № 5; Машини до літання в повітрі. – № 6; Корисні для селян книжки. – № 7; Про аероплани. – № 8; Крим. – № 11; Корисні книжки для селян. – № 12; Про комети (віхи). – № 13; Григорій Савич Сковорода – український мудрець. – № 14; І. К. Карпенко-Карий. – № 1 (1910); Василь Стефаник; Проміння Рентгена. – № 5; Землетруси. – № 9; Вулкани. – № 13; З закордонної України; Нова Зеландія; Слони. – № 16; Борис Грінченко. – № 17; Нові побіди людини. – № 18; По кометі Галлея. – № 19; Людська шкіра. – № 30; Стефан Ковалів. – № 33; Книги з географії. – № 40; Михайло Коцюбинський. – № 41; Лютий ворог. – № 44–45; Марія Заньковецька. – № 48; Аматорські вистави; Під новий рік (зі споминів). – № 1 (1911); Вільям Шекспір. – № 3; Землетрус у Вірному. – № 4; Найпростіші кооперативні союзи. – № 5; У світ. – № 5–7; Великі роковини; Спілки хутірських хазяїв. – № 6; Чорна смерть. – № 8; Про кріпацьку неволю і про визволення; Чума та ліки проти неї. – № 9.

М. Шаповал – Про забастовку в Швеції. – № 1 (1909); Турецька завірюха. – № 3; Кінець забастовки в Швеції. – № 4; Союзники і вбивство Герценштейна. – № 5; Кому крутиться, а кому мелеться; Степан Руданський. – № 6; Смерть Франциска Ферера. – № 7; Леонід Глібов. – № 8; За сусідами. – № 9; Іван Котляревський. – № 10; Втихомирення Іспанії. – № 11; Грицько Квітка-Основ'яненко; На селі. – № 13; Відродження Індії. – № 14, 16; Марко Вовчок. – № 15; Євген Гребінка. – № 16; Війна за гроші; Пригоди в Петербурзі. – № 17; Мов чайка в'ється над водою; Чорні люди і білі розбійники. – № 1 (1910); На Далекому Сході. – № 4; Китайський мур валиться; Фінляндські справи. – № 5; Жінки на виборах. – № 6; Володимир Самійленко; Лаговщина. – № 7; Завірюха в Греції; Як потопав Париж. – № 8; Пам'ятник Т. Г. Шевченку. – № 9; Осип-Юрій Федькович. – № 11; На Балканах; По Катеринославщині. – № 13; Тимофій Бордуляк. – № 14; Дві правди. – № 16; Ще один вистріл. – № 17; Смерть Едварда VII-го, короля англійського. – № 18; Повстання в Албанії; Свято воздухолітання. – № 19; Доля Корей. – № 20; Наш приятель Вьєрнстерне-Бьєрсон. – № 22; Замах на короля Альфонса; Італійський король і соціалісти; Яків Щоголів. – № 23; Поручик Гофріхтер. – № 24; Правда за границею; Виборчі права в Норвегії. – № 25; Петро Гулак-Артемов-

ський; Чи є на світі дикі люде? – № 26; Справа Ліабефе. – № 28; Леся Українка. – № 29; Непоправна помилка. – № 32; Чума; Холера; Заворушення в Іспанії. – № 33; Нове королівство; Підгорний; Іван Котляревський. – № 34; Права жінок в Новій Зеландії; Казнокрадство; Ольга Кобилянська; Заворушення в Корей; “Фабрика ангелів”. – № 35; Колишній провокатор. – № 36; Пані нишпорка. – № 37; Монастирі в Іспанії; Смерть за науку; Які бувають чудотворці; З життя шпівнів. – № 38; Республіка в Португалії; Розрухи в Берліні; За монастирськими стінами. – № 40; Злочинство в Ченстоховському монастирі. – № 41; Казнокрадство. – № 42; Професор Микола Сумцов; Кривава справа. – № 43; Машинка для допитів; Бідолашний редактор. – № 44; Лев Толстой; Д-р Осип Юркевич. – № 46; З життя Франції. – № 47; Чорні книги. – № 48; Яків Кухаренко; Дикий учитель. – № 49; Вибори в Англії; Земський начальник і розпусність. – № 1 (1911); Сидір Воробкевич. – № 2; Село; Зима. – № 3.